

IX-XI ASRLARDAGI ILMIY – FALSAFIY FIKRLAR TARAQQIYOTI

Raimov Mehrojbek Rahim o'g'li

TDTr.U talabasi.

Salimov Baxriddin Lutfullayevich

Ilmiy raxbar.

Annotatsiya: *Ilg'or g'oyalarni paydo bo'lishida Ibn Muso Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Yazid Bistoni, Mansur al-Xalloy, Abu Bakr ibn Muso al-Vositiy, Abu Rayhon Beruniy, Abulqosim Firdavsiy, Abdulla Jafar Rudakiy, Yusuf Bolasog'uniy, Abu Bakr Narshaxiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Ahmad ibn Abdulloh, Ahmad ibn Abdulloh Mavraziy, Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Xojib, Mahmud Qoshg'ariy kabi yuzlab allomalarning xizmati kattadir.*

Kalit so'zlar *O'rta Osiyo, Allomalar, ilm-fan, moddiy, ma'naviy, falsafiy tarix, taraqqiyot.*

Abstract: *Hundreds of scholars, such as Ibn Musa al-Khwarizmi, Ahmad Ferghani, Abu Yazid Bistani, Mansur al-Khallaj, Abu Bakr ibn Musa al-Wasiti, Abu Rayhan al-Biruni, Abu al-Qasim Firdaws, Abdullah Jafar Rudaki, Yusuf Bolasoguni, Abu Bakr Narshahi, Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali Ibn Sina, Ahmad ibn Abdullah, Ahmad ibn Abdullah Mavrazi, Ahmad Yugnaki, Yusuf Khos Khajib, Mahmud Kashgari, have contributed greatly to the emergence of progressive ideas.*

Keywords *Central Asia, Scholars, science, material, spiritual, philosophical history, development.*

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy (787- 847) ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shib astronomiya, matematika sohalariga oid ko'plab asarlar yozgan. Xorazmiy xalifa Ma'mun rahbarligida "Donishmandlar" uyida ishlagan. Uning "Al-jabr val muqobala" asari ayniqsa mashhurdir. Bu asar arb va Sharq olimlariga algebra fani bo'yicha dasturamal bo'lib xizmat qilmoqda. Xorazmiyning "Astronomik jadvallar", "Quyosh soati to'g'risida risola", "Hind hisobi haqida risola", "Tarix bo'yicha risola", "Musiqqa bo'yicha risola", "Zij" kabi asarlari ilmiy-falsafiy ahamiyatga ega bo'lgan asarlardir. Bu asarlar Xorazmiyning buyuk matematik umuman qomusiy alloma ekanligidan dalolatdir. To'g'ri, Xorazmiy aynan falsafaga oid maxsus asar yozmagan bo'lsa-da, ammo uning matematika, geometriya, astronomiya, geografiya, tarix va musiqa ilmiga oid barcha asarlarida ilgari surilgan ilmiy isbotlangan falsafiy fikrlar, g'oyalar, nazariy ta'limotlar son-sanoqsizdir. O'zining bu asarlari bilan dunyo ilmini rivojiga beqiyos hissa qo'shgan hamyurtimizdir.

O'rta Osiyo xalqi boy moddiy, ma'naviy, falsafiy tarixga ega. Bu o'lka xalqi eramizning birinchi asrlaridan qishloq xo'jalik irrigatsiyasi, shaharlari rivojlanagan mamlakat edi. Hunarmandchiligi Yevropa va sharq mamlakatlari bilan savdo va madaniy aloqasi yo'lga qo'yilgan. Iqtisodiy hayotda me'morchilik, haykaltaroshlik, rassomchilik, adabiyot, tibbiyot fani, falsafa singari g'oyaviy madaniy sohasi ham rivojlangan edi. Bu ilg'or fanlar, arab bosqinchilari va yerli feodallar reaksiyasiga qarshi kurashda paydo bo'lgan edi.

Forobiy Abu Nasr Muhammad Sirdaryo bo'yidagi Forobda keyin Damashqda bilim oldi. U yirik tilshunos, mantiqshunos, matematik, ximik, medik, psixolog, etik, musiqashunos edi. Grek madaniyatini yaxshi egallagan, tabiat fani, sohasida ilg'or fikrlarni ilgari surgan ijtimoiy-siyosiy fikr egasi edi. Forobiy Aristoteldan keyingi, ikkinchi ustoz bo'lib tanildi. Aristotel asarlarini to'g'ri tarjima qilgan yirik faylasuf edi. Aristotelning "Kategoriyalar", "Analitika", "Poetika" kabi asarlarni tarjima qildi. O'zi esa yuz ellikdan ortiq asar yozgan. Asarlari yo'qolgan bo'lishiga qaramay, ulardan bizga bir qanchasi yetib kelgan. Metafizikani sharhlash, "Ehsonul-ulum" falsafa, tibbiyot, matematika, mantiqshunos, tilshunoslik, siyosat to'g'risidagi fikrlar berilgan "Musiqaning ulug' kitobi" "Assiyosat al madaniyat", "Fanlarning kelib chiqish risolasi" kabi asarlari bizgacha yetib kelgan.

U moddiy dunyoni moddiy ob'ektlar, deb qaraydi. U Aristotelning progressiv qarashini mistikadan ozod qilishga urindi, progressiv fikrlarni targ'ib qildi. Tabiatdan tashqaridagi kuchga ishonadi va uni massa, sifat, xususiyatga ega emas, deb dunyo ishlariga aralashmaydi, deydi.

Forobiy falsafasida materialistik tendensiya kuchlidir. Materiyaning u inkor etmaydi, uni birinchi asos, deb biladi. Uning fikricha suv, havo, olov, osmon, yerdagi narsalar qo'shib boshqa predmetlar paydo bo'ladi. Osmon jismi ham shundan paydo bo'lgan deydi.

Demak, uning fikricha olamda materiya va shakl bor, lekin ular teng. Bu yerda uni fanda, falsafada Aristoteldan ilgari ketgan deya olamiz. Aristotel shakl birlamchi, materiya ikkilamchi degan. Forobiy materiyaning harakati ob'ektiv, zero materiya ob'ektivdir. U moddiy olamning harakat manbai, olamdagi narsalar o'zgarishda, harakatning sababi turli moddalarning birikishida, deb ko'rsatadi.

U moddiy narsalarni o'zgaruvchan – vujudga keladi, yo'qoladi deydi. Uning fikricha, moddiy elementdan tashkil topgan narsalar o'zgarmaydi, yangi vujudga kelmaydi, yo'qolmaydi.

U moddiy olamni, harakat va o'zgarishda bo'lgan narsalarni quyidagi qismlarga bo'ladi: 1) osmon jismlari, 2) minerallar, 3) o'simliklar, 4) hayvonlar, 5) insonlar. Bular sifat jihatidan farq qiluvchi cheksiz hodisalardir. Sifat o'zgarishining

sababi, materiya deb biladi. Bu stixiyali dialektika va sodda materializmdir. Forobiy bilish nazariyasida ham progressiv fikrlarni ilgari surgan. Odam, uning sezgisi aqldan ilgari paydo bo'lgan, aql esa moddiy olam mahsulidir. Inson hayvondan aqli bilan farq qiladi, deydi. Inson bilishi sezishdan aqliy bilish tafakkurigacha ko'tariladi, deydi. Bu bilish nazariyasidagi materializmdir. Forobiy inson bilimi moddiy dunyo sirini yorita olmaydi, deb fikr yuritdi. Forobiy jon va tana haqidagi masalada jon chiqishi bilan tan o'ladi, deydi.

Shunday qilib, Forobiyning falsafiy qarashlarda ilg'or fikrlar mujassamdir.

O'rta Osiyo mutafakkirlaridan biri bu Abu Rayxon al Beruniydir. U katta ensiklopidist olim hisoblanadi. O'zining tabiiy bilim sohasidagi yutuqlari bilan fan tarixida katta o'ringa ega, u yil hisobini, kalendarni ishlab chiqqan. Uning "Hindiston" asari esa falsafa, geografiya, astronomiya, mineralogiyaga oiddir. Materiya uning fikricha, bor narsalarni o'zgartiradi, narsalarning shaklini yaratadi. Materiya tafakkurning ham asosi hisoblanadi. Kishining bilish imkoniyatiga ishonadi, diniy xurofotga ehtiyotlik bilan qaraydi. Materiya barcha narsaning asosi, hamma narsani yaratadi, hamma narsa o'zgaradi, o'sadi, vujudga keladi, halok bo'ladi. Bu tabiiy jarayon deydi. Materiya yaratuvchi xususiyatga ega deydi.

O'sha davrning buyuk mutafakkiri Abu Ali ibn Sinodir. Abu Ali ibn Sino 980-1037 Buxoro yonidagi Afshona qishlog'ida, Somoniy Nuh ibn Mansur saroyi amaldori oilasida tug'ilgan. Bu davrda O'rta Osiyoda arablar hukmronlik qilgan davr edi. Lekin undan keyin bu yer markazga aylandi. Fan, madaniyat rivojlandi. Ibn Sino tabib, farmakolog, adabiyotchi, ximik, astronom, faylasuf, etik va boshqa fanlar rivojiga hissa qo'shgan olimdir. 500 dan ortiq asar yozgan. Ulardan 60 tasi bizgacha yetib kelgan. Asarlar O'zbekiston Fanlar Akademiyasi sharqshunoslik institutida saqlanadi. Abu Ali Ibn Sinoni qadim davrdagi Gippokrat, Galen, Aristotel bilan yonma-yon qo'yadilar. Uning "Kitob al qonun fittib" asari tabiblarga qo'llanma bo'lib keldi va kelmoqda. Undan XVIII asrgacha anatomiya, fiziologiya, terapiya, diagnostika, profilaktika, farmakologiyadan ensiklopediya sifatida foydalanildi. Bu asar Lion, Rim, Neapol, Venesiyalarda lotin tilida 30 martadan ortiq nashr qilingan.

U tabiat fani bilan din orasidagi munosabatda holislik bo'lishini talab qiladi. O'sha vaqtlarda u anatomiya bilan yashirin shug'ullandi, bemorlarni davolaydi. U kishidagi psixik holat organizmga uning ahvoliga bog'liqligini, ruhiy faoliyatni bilish uchun biologik jarayonni va nerv sistemasini yaxshi o'rganishni, shuningdek, dam olish, sayohat, jismoniy tarbiya, ob-havo va proflaktika jarayonlari inson salomatligiga zarur ekanligini ko'rsatdi. Hali mikroblarni aniqlashdan oldin, suv orqali kasallik tarqalishini ko'rsatdi. U nazariya va amaliyot birligi masalasiga e'tibor berdi. Tabiatni o'rganish sohasida vulqonlar, tog'lar haqida, ularni harakati haqidagi

ilmiy falsafiy fikrlarni bildirdi.

Ibn Sinoning falsafiy ilmiy tabiiy qarashlari bilan bog'liq asarlari «Kitob ash shifo», «Donishnoma», «Najot» kabilardir. U, fizika tabiat to'g'risidagi ta'limot, logika tabiat va inson bilish yo'llari, metafizika borliqni bilish to'g'risidagi falsafa borliq to'g'risidagi fanlar, deb e'tirof etdi. Ibn Sino bu sohada Aristotel izdoshidir. U Aristotelning noto'g'ri qarashlarini qabul qilmasdan o'z fikrlarini rivojlantirdi. Olam mangu, yaratilmagan deb tushuntirdi. Borliqni materiya degan. Mangu materiya mavjud, buyumlar materiyadan paydo bo'ladi. Materiya borliq manbaidir. Shakl materiya bilan aloqadadir, deydi.

Aristotelning abstrakt shaklini rad etdi. Ibn Sino bilish nazariyasida materialistik qarashlarni ilgari surgan. Uning fikricha aql aktiv kuch, bilish qurolidir. Inson tajribasini birinchi o'ringa qo'yadi, tushuncha keyin keladi. Moddiy dunyo birlamchi tushuncha ikkilamchi. Inson aqli uzoq davr davomida mehnat orqali hissiy qabul qilishi orqali yuzaga keladi. Aristotelning mantiq fanini asosladi.

Ibn Sino falsafasida ichki qarama-qarshiliklar ham uchraydi. Ilohiyot moddiy olam ishiga aralashmaydi, u ob'ektiv qonun asosida rivojlanadi. Fazoda bo'shliq yo'q, fazo materiya xususiyati, moddiy olam harakatda, materiya bilan harakat bog'langan, vaqt ham narsaga bog'langan ularni ajratish mumkin emas, deydi.

Ibn Sinoning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga to'xtalsak, u adolatsizlikka qarshi kurashgan. Uningcha ruhoniylar ham, davlat arboblari, adabiyotchilar, harbiylar ham aniqrog'i, har kim o'z o'rnida bo'lishi zarur. Bu fikr o'sha davr ijtimoiy ziddiyatlaridan kelib chiqqan fikrlar bo'lsa ajab emas.

Ibn Sinoning jahon madaniyati va fan rivojidadagi o'rinini nazarida tutib tavallud topganini (1982 yilda) 1000 yilligi o'tkazildi. Shunday qilib, falsafa tarixida O'rta Osiyolik mutafakkirlar alohida o'ringa ega.

REFERENCES:

[1] Salimov, B.L. (2023). Negative consequences of science and technology development. International Conference Law, Economics and Tourism sciences in the modern world. 5(1), p. 5-10.

[2] Salimov. B.L., Abdimurodov, N.Sh., Savriddinov, S.S. (2023). The Development of Automotive and Road Engineering Industries in a Deterministic Relationship. (2023). WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal. 2(2), Page 338-341.

[3] Salimov, B.L., Abdullaev, U.K., Makhkamov, M.R. (2023). The Development of the Automotive Industry and Road Construction are Interdependent.

International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD).
1(2), Page 330-332.

[4] Salimov, B.L., Allamurodov, K.B., Toshkhojaev, K.K. (2023). Prospects of Development of Communication and Transport System in Uzbekistan. WEB OF SYNERGY: International Interdisciplinary Research Journal. 2(2), Page 342-346.

[5] Salimov, B.L., Narzullaev, J.A., Sodikov, T.I. (2023). The Social Significance of Roads and Ongoing Road Construction Work. International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD). 1(2), Page 311-313.